

Van Woonhotel Naar Woonoplossing

Inzichten uit het Haagse Woonhotel voor
Hedendaagse Woonvraagstukken

door

Tessa Joosten

5554063

Architectural History Thesis

Faculteit Architecture, Urbanism and Building Sciences

Onder begeleiding van dr. I. Nevzgodin

April 2025

Introductie

Onderzoeksobjecten

Deze thesis onderzoekt de ontwikkeling en betekenis van 'woonhotels' in Den Haag tijdens het interbellum. Dit woningtype combineert luxe appartementen met collectieve voorzieningen en diensten. In deze periode onderscheidde Den Haag zich van andere Nederlandse steden door het grootschalig toepassen van dit innovatieve woonconcept, wat de stad een vooruitstrevend karakter gaf.

Het onderzoek plaatst de woonhotels in de bredere sociaal-culturele, architectonische en stedelijke context waarin zij ontstonden.

Vier casussen van Haagse woonhotels dienen als representatieve voorbeelden van woonhotels en bieden inzicht in de architectuur, ruimtelijke organisatie en het gebruik van gedeelde voorzieningen in die tijd.

Interpretatieve ideeën

Daarmee staat in dit hoofdstuk de volgende hoofdvraag centraal:

Welke architectonische, functionele en sociale kenmerken definiëren het 'woonhotel' als een vooruitstrevend Haags woningtype?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is een theoretische basis nodig vanuit de architectuurgeschiedenis, typologische analyse en sociologische benaderingen van wonen tijdens het interbellum. Het woonhotel kan worden beschouwd als een woonvorm waarin een balans wordt gezocht tussen moderniteit, via efficiëntie en collectiviteit, én traditie zoals het behoud van luxe en individualiteit. Daarnaast laat het zien hoe maatschappelijke veranderingen zich weerspiegelen in architectuur. Dit sluit aan bij hedendaagse vraagstukken over de rol van collectiviteit in het wonen en de verschuiving van individualisering naar meer gedeelde en gemeenschappelijke woonvormen.

Ook worden de volgende deelvragen behandeld:

- Welke stedelijke en maatschappelijke ontwikkelingen zorgden ervoor dat juist in Den Haag het woonhotel als woningtypologie kon ontstaan en zich succesvol kon ontwikkelen?

- Welke architectonische en functionele kenmerken typeren het Haagse woonhotel?

- Wat zijn de lessen uit het woontype het woonhotel voor hedendaagse woonvraagstukken rond collectiviteit en individualiteit?

Academische context

Eerder onderzoek naar woonhotels in Nederland is schaars. De term komt wel voor, maar een wetenschappelijke definitie ontbreekt. Het Koloniaal Weekblad gebruikt op 6 april 1922 de term 'woonhotel', terwijl het Bouwkundig Weekblad al in 1908 wijst op vroege experimenten met deze woonvorm door architecten als Jan Wils en Dirk Roosenburg.

In studies over Haagse architectuur en woningbouw in de twintigste eeuw worden woonhotels regelmatig genoemd, maar systematische analyses ontbreken. Deze scriptie levert een bijdrage aan het bestaande onderzoek door een heldere definitie van het woonhotel te formuleren en de historische, architectonische en maatschappelijke

kenmerken ervan te analyseren.

Methodologie

De studie combineert verschillende onderzoeksmethoden:

- Literatuuronderzoek: Bestudering van bestaande literatuur over woonhotels, Haagse woningbouw en stedelijke ontwikkelingen.
- Archiefonderzoek: Analyse van historische documenten, bouwvergunningen en publicaties uit de interbellumperiode.
- Typologische analyse: Vergelijking van plattegronden, voorzieningen en materialiteit van woonhotels.
- Vergelijkende analyse: Plaatsen van Haagse woonhotels binnen de context van vergelijkbare woonvormen, zoals serviceflats en andere collectieve woonconcepten uit dezelfde periode.

Structuur van de Thesis

Na deze inleiding volgen de hoofdstukken:

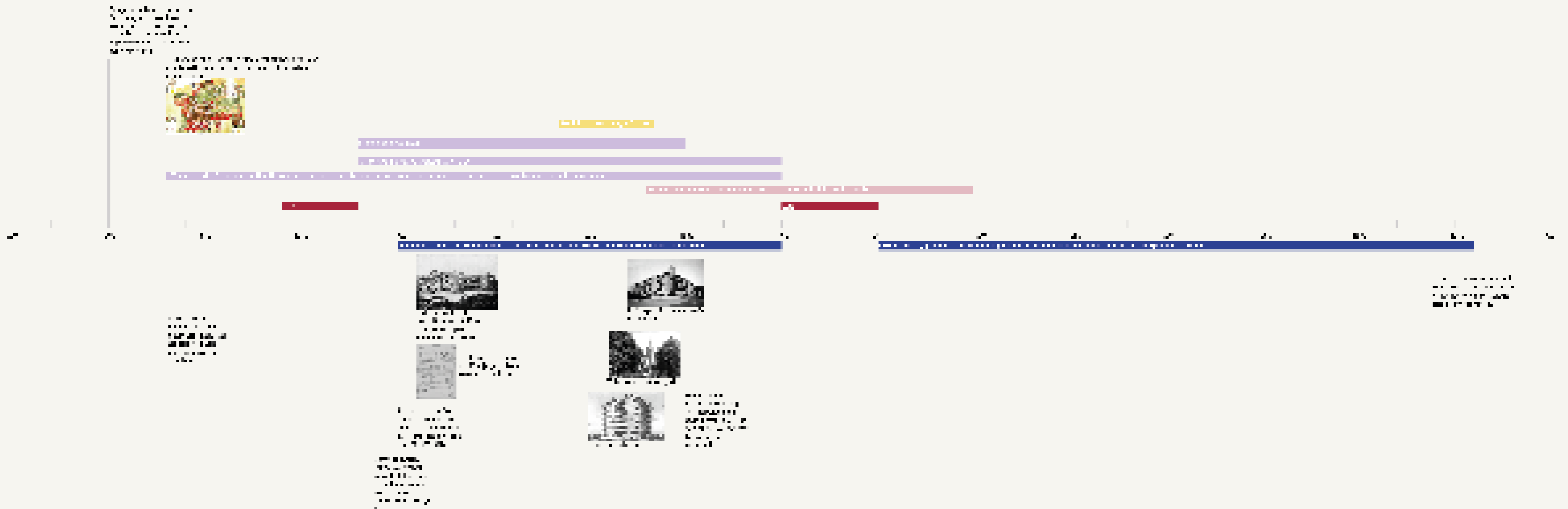
1. Analyse van woonhotels – Bespreking van hun kenmerken en opkomst.
2. Sociaal-historische context – Analyse van de relatie met maatschappelijke ontwikkelingen, zoals het dienstbodenvraagstuk en de terugkeer van Indiëgangsters.

3. Casestudies van specifieke woonhotels – Onderzoek naar hun ruimtelijke en architectonische kenmerken, ontwerpprincipes en collectieve voorzieningen.

4. Conclusies – Samenvatting van de bevindingen en evaluatie van de betekenis van het woonhotel in de geschiedenis van Haagse woningbouw.

Historische Ontwikkeling

De ontwikkeling van het woonhotel in Den Haag vond plaats tegen de achtergrond van ingrijpende maatschappelijke, economische en stedenbouwkundige veranderingen in het begin van de twintigste eeuw. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg Nederland te maken met een groeiende woningnood, het zogeheten dienstbodevraagstuk en in Den Haag de terugkeer van repatrianten uit Nederlands-Indië. Deze omstandigheden creëerden een behoefte aan nieuwe woonvormen. Het woonhotel, een luxe woonvorm met gedeelde voorzieningen en diensten, ontstond als antwoord op deze ontwikkelingen. Het week sterk af van de traditionele Nederlandse gezinswoning.

2.1 Maatschappelijke en stedelijke context van het woonhotel

In het begin van de twintigste eeuw werd in Nederland de vrijstaande woning met tuin algemeen beschouwd als de hoogste vorm van wonen. Dit ideaal, waarin individuele zelfstandigheid en privacy centraal stonden, bepaalde lange tijd het denken over volkshuisvesting en stadsuitbreiding. Architect Berlage bekritiseerde in 1908 de ‘peuterige’ afmetingen van Haagse huizen, maar moest erkennen dat de maatschappelijke voorkeur lag bij laagbouw en individuele woningen (Teunissen et al, 2008). Tegen deze achtergrond is het opvallend dat juist in Den Haag, dat sterk vasthield aan deze woontradities, een alternatief model als het woonhotel kon ontstaan: een gestapeld woningtype waarin collectiviteit en gedeelde voorzieningen werden verbonden aan luxe en comfort (Teunissen, 2018) & (Vastert, 2022). De term ‘woonhotel’ is op zichzelf paradoxaal: een hotel veronderstelt een tijdelijk verblijf, terwijl ‘wonen’ permanentie impliceert. Toch bleek deze woonvorm aantrekkelijk, omdat het de autonomie van een privéwoning combineerde met de dienstverlening en infrastructuur van een hotel. Den Haag was een goede basis voor deze typologie: de stad kende een hoge concentratie van welgestel-

de huishoudens, diplomaten, ambtenaren en Indiëgangers die vertrouwd waren met luxe en huishoudelijk personeel. Deze groep had hoge verwachtingen ten aanzien van comfort, service en collectiviteit (Vastert, 2022).

Belangrijk in deze context zijn het dienstbodenvraagstuk (1918–1935) en de terugkeer van Indiëgangers (1918–1940). Door stijgende lonen, emancipatiebewegingen en veranderende arbeidsverhoudingen werd huishoudelijk personeel schaarser en duurder, de dienstbodenvraagstuk. Architect Cornelis Rutten benoemde de kwestie van het tekort aan luxe woningen en dienstboden al in 1919 in De Maasbode, en stelde collectieve woonvormen voor waarin diensten over meerdere huishoudens konden worden gedeeld (Rutten, 1919).

De opkomst van het woonhotel werd ook mogelijk gemaakt door veranderende ruimtelijke en stedenbouwkundige randvoorwaarden. Bevolkingsgroei leidde tot noodzakelijke uitbreiding van Den Haag, ondanks de uitbreidingsplannen was er een langdurige woningnood. Zo pleitte H.P. Berlage in zijn Algemeen Uitbreidingsplan voor Den Haag (1908) voor hogere, stedelijker woningbouw.

De Haagse bouwverordening van 1905 vereiste echter dat elke woning een eigen voordeur aan de straat had, iets wat woonhotels door ontheffingsprocedures alleen kon omzeilen. Daarmee vormden woonhotels een uitzondering op het ideaalbeeld van het eengezinshuis van die tijd (Teunissen, 2018).

2.2 De introductie van het woonhotel in Den Haag

Internationale voorbeelden speelde voor de introductie van het gestapelde wonen een inspirerende rol. Het eerste gerealiseerde woonhotel was Huize Boschzicht (1920), ontworpen door C. Rutten en W. Verschoor. De architecten werden des tijds geïnspireerd door voorbeelden uit New York. Hun aandacht ging vooral uit naar de efficiënte plattegronden, centrale keukens, servicegangen en gedeelde voorzieningen die daar al gangbaar waren (Vastert, 2022). De fascinatie voor New York als toonbeeld van moderniteit benadrukt dat het woonhotel niet slechts een lokale Haagse oplossing was, maar deel uitmaakte van een bredere internationale zoektocht naar nieuwe woonvormen in een veranderende samenleving. Tegelijkertijd werd het model in Den Haag aangepast aan de lokale context door de Nieuwe Haagse School, kleine schaal en een sociaal selectieve doelgroep. Hierdoor paste het nieuwe woontype binnen de wooncultuur van Den Haag (Vastert, 2022).

Na het succes van Boschzicht volgden tal van andere projecten, waaronder Wils-hout (1926) van Jan Wils, Zorgvliet (1927), en Catsheuvel (1928). Deze gebouwen breidden het programma van gedeelde voorzieningen verder uit (Vastert, 2022).

2.3 Architectonische en stedenbouwkundige kenmerken

De woonhotels in Den Haag werden vaak gebouwd op prominente locaties: langs lanen, aan pleinen of grenzend aan parken. In tegenstelling tot de gangbare laagbouw introduceerden zij een hoogte accent en monumentaliteit in de Haagse vlakke stadsstructuur. Meerdere gebouwen waren voorzien van torens met waterreservoirs, wat zowel een praktische als stedenbouwkundige functie had (Teunissen, 2018).

2.4 De sociale dimensie

De doelgroep van de woonhotels kwamen veelal uit de hogere klasse van de bevolking: veelal alleenstaande ouderen, kinderloze echtparen en teruggekeerde Indiëgangsters uit de hogere middenklasse. De gedeelde sociale achtergrond droeg bij aan een gevoel van veiligheid, comfort en herkenbaarheid. Tegelijkertijd waren de collectieve voorzieningen uitsluitend bedoeld voor bewoners, waardoor de woonhotels niet bijdroegen aan het publieke leven in de stad. Ze fungeerden als besloten woongemeenschappen (Vastert, 2022).

2.5 De ondergang van het woonhotel

Vanaf 1933 kwam de ondergang van het woonhotel. De economische crisis na de beurskrach van 1929 verminderde het aantal geïnteresseerde huurders. Daarnaast groeide het maatschappelijk en politiek verzet tegen hoogbouw en gedeeld wonen, dat als niet-Nederlands werd ervaren. De voorkeur verschoof weer richting de vertrouwde eengezinswoning, er was sprake van individualisering. De woonhotels voldeden niet aan dit woonideaal. Na de Tweede Wereldoorlog werden veel woonhotels, tijdelijk in gebruik genomen als kantoorruimte of omgevormd tot reguliere appartementen. De collectieve voorzieningen verdwenen geleidelijk. Pas in 1976 sloot het restaurant van Huize Boschzicht, het laatste collectieve element van het Haagse woonhotel.

2.6 Conclusie

Het woonhotel was dus een typerende en unieke woningvorm die ontstond vanuit een samenloop van maatschappelijke, economische en stedelijke omstandigheden. Waar andere woningtypen gebaseerd waren op traditie, bood het woonhotel een visie op moderniteit, luxe, collectiviteit en gedeeld comfort.

De Haagse woonhotels tonen aan dat collectieve systemen niet enkel sociaal of economisch gedreven hoeven te zijn, maar ook kunnen voortkomen uit een verlangen naar comfort en representatie. Als zodanig bieden zij waardevolle inzichten voor hedendaagse vraagstukken over collectiviteit als oplossing voor duurzaamheid en ruimtelijk efficiënt wonen.

	Woonhotel	Bouwjaar	Architect (en)	Stijl	Kenmerken
	Huize Boschzicht	1920	C. Rutten	Amerikaanse Invloeden	Eerste woonhotel, collectieve voorzieningen, lichtschachten
	Nirwana	1926/1929	Jan Duiker, J.G. Wiebenga	Nieuwe Zakelijkheid	Eerste woontoren van Nederland, functionele indeling
	Willemsparkflat	1929/1931	A.H. Wegerif	Zakelijk-Expressionisme	Flexibele plattegrond, glas-in-lood, markante torenisme
	Duinwyck	1930/1932	C.B. Posthumus Meyjes jr., J. Van der Linden	Nieuwe Haagse School	Grote gemeenschappelijke voorzieningen, Art Deco Details

CASE STUDY'S

Het vorige hoofdstuk toonde aan hoe het woonhotel als woontype is ontstaan in Den Haag door unieke maatschappelijke, ruimtelijke en culturele veranderingen. In dit hoofdstuk wordt uitgebreider gekeken naar de verschijningsvorm van het woonhotels in Den Haag. Aan de hand van vier representatieve casestudy's (Huize Boschzicht, Willemsparkflat, Nirwanaflat en Duinwyck), worden de architectonische opzet, sociale positionering en de omgang met collectieve voorzieningen geanalyseerd. Deze casussen illustreren de diversiteit binnen het woontype en laten zien hoe ontwerp en gebruik samenwerken om zo luxe, efficiëntie en collectiviteit te combineren. De vier geselecteerde woonhotels zijn gekozen vanwege hun representativiteit voor het woonhotel. De gebouwen verschillen in bouwjaar, schaal en architectonische stijl, waardoor ze samen een breed spectrum van het woontype laten zien. Tegelijk delen ze belangrijke kenmerken: ze zijn alle ontworpen door invloedrijke architecten en zijn erkend als rijksmonument, een bevestiging van hun relevantie binnen de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Deze combinatie maakt de selectie geschikt om de ontwikkeling van het woonhotel.

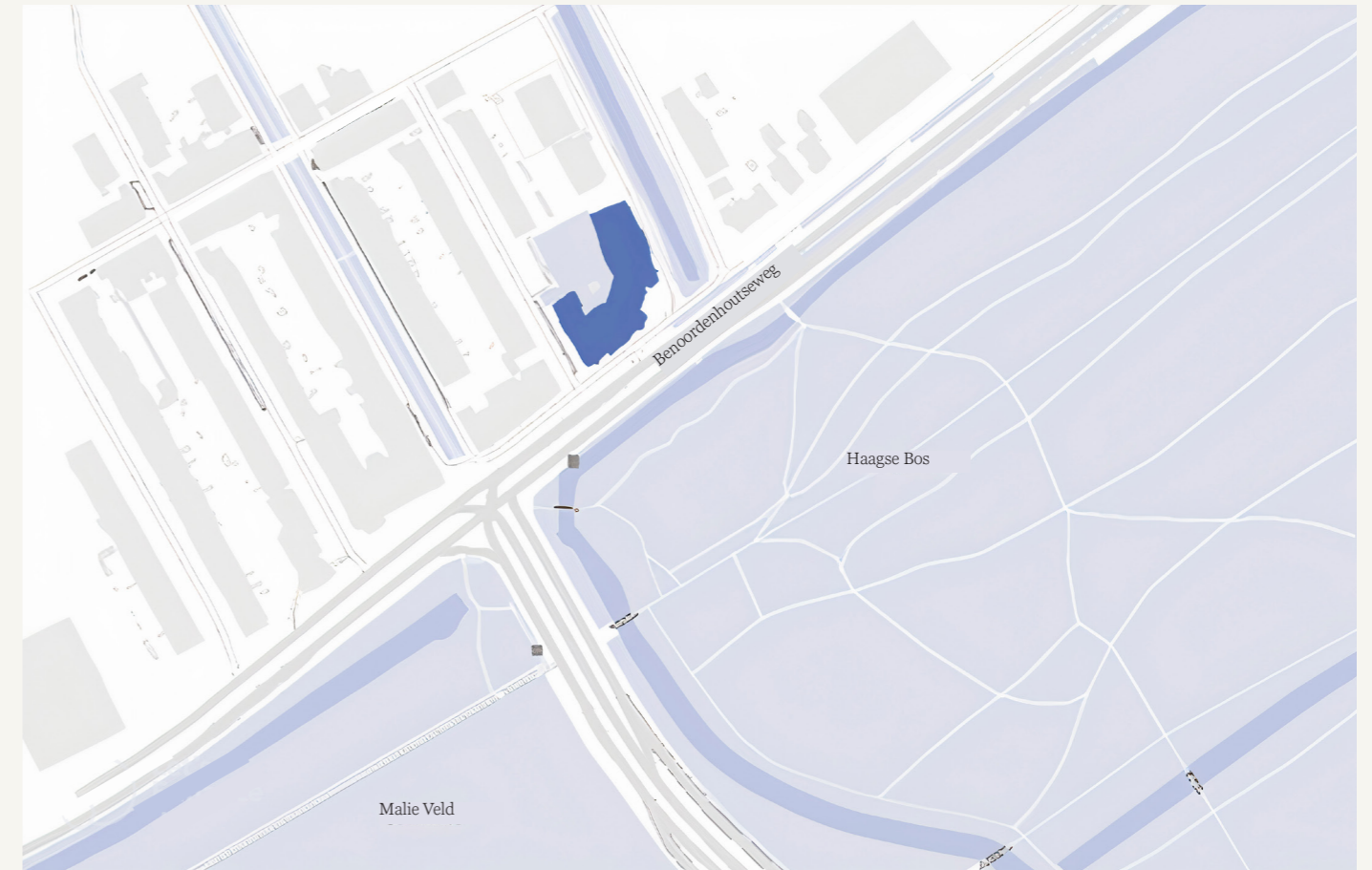

3

1

2

3

1. Huize Boschzicht

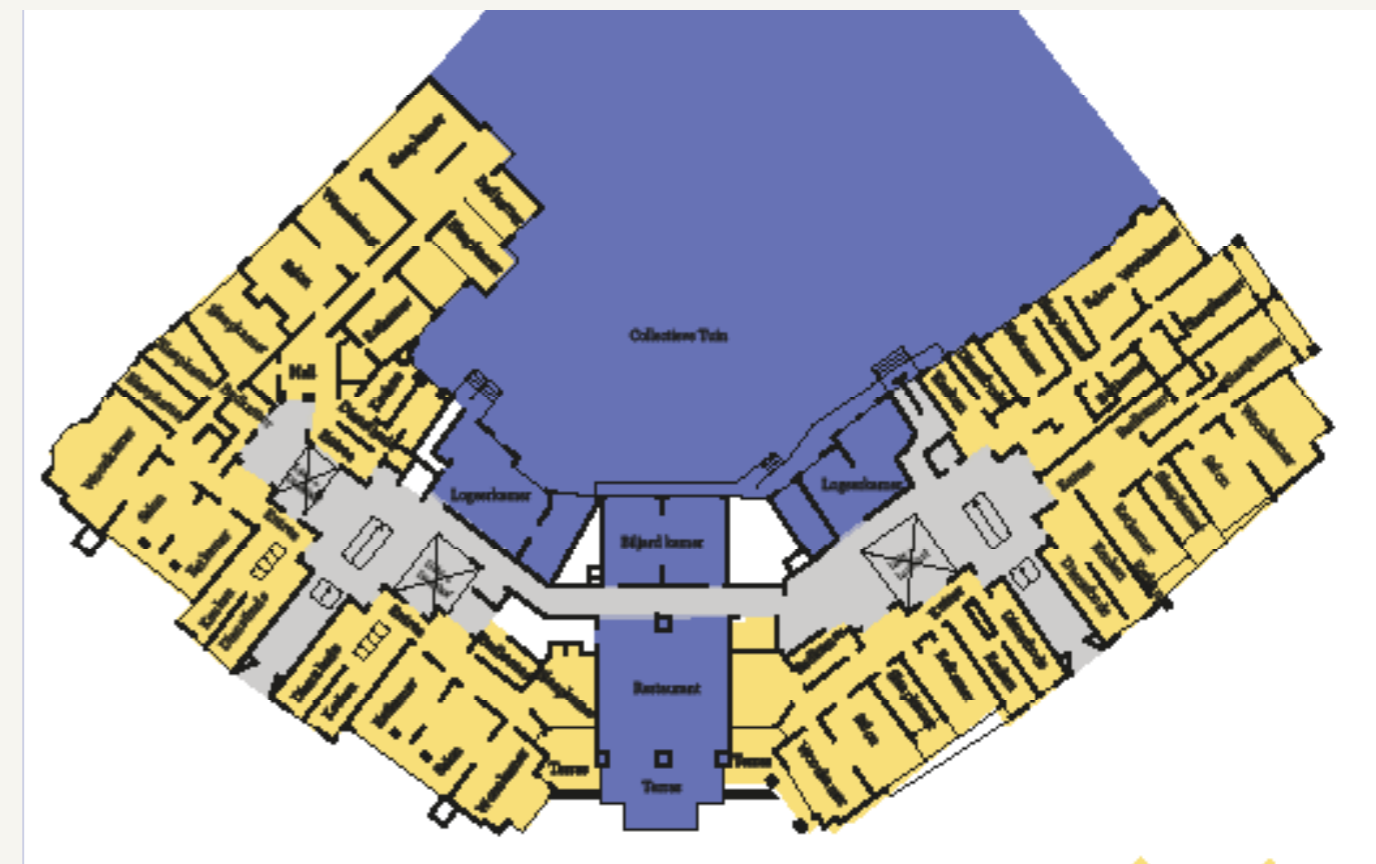
Architecten: C. Rutten en W. Verschoor
 Stijl: Nieuwe Haagse School
 met Amerikaanse invloeden
 Monumentale status: Rijksmonument
 sinds 1993

1. Stedenbouwkundige context

In de locatieanalyse tekeningen (figuur..) is te zien dat Huize Boschzicht gesitueerd is op een prominente hoek, wat de stedenbouwkundige betekenis vergroot. Huize Boschzicht is een vrijstaand gebouw aan de Benoordenhoutseweg, deze belangrijke laan in Den Haag, te midden van andere statige bebouwing, versterkt het representatieve karakter. De trapgewijze opbouw van het volume en het hoogteaccent boven de entree versterken de monumentale uitstraling. Aan de overzijde van het Woonhotel ligt het Haagse Bos, een hoogwaardige groenstructuur in de stad. Deze bijzondere ligging benadrukt dat bewoners dankzij het collectieve woonmodel konden wonen op een hoogwaardige locatie in de stad.

(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1993; Haags Gemeentearchief, bouwtekeningen Huize Boschzicht, 1920)

2. Overgang publiek-privaat domein

De overgang van openbare naar private ruimte is aan de buitenzijde zorgvuldig ontworpen. Middels tuinmuren en een hoge plint wordt visuele en fysieke afstand gecreëerd tussen de openbare straat en de woningen. De entree, die iets verhoogd ligt en bereikbaar is via een trapje, fungeert als subtiele barrière. Het portaal vormt een overgangszone van de publieke straat naar het private woongebouw. Deze geleidelijke overgangen in het exterieur dragen bij aan het gevoel van privacy en exclusiviteit, zonder een volledige scheiding van het stedelijk leven.

(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1993)

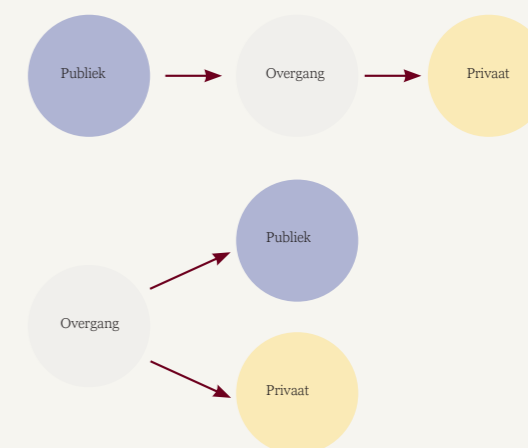
Opvallend is echter dat deze geleidelijke overgang van publiek naar privaat zich binnen het gebouw niet op dezelfde manier voortzet. In het interieur zijn de overgangen tussen collectieve verkeersruimten en privéwoningen juist scherp afgebakend. Eenmaal binnen bevinden bewoners zich direct in een duidelijk gescheiden wereld van gesloten appartementstoegangen en gangen. Waar de buitenzijde uitnodigt tot een gelaagde benadering van toegang en beschutting, is binnen eerder sprake van harde grenzen tussen het collectieve en het private domein. Deze tegenstelling benadrukt hoe belangrijk het was om de individuele woonstatus van de bewoners, ondanks de collectieve opzet, duidelijk te waarborgen.

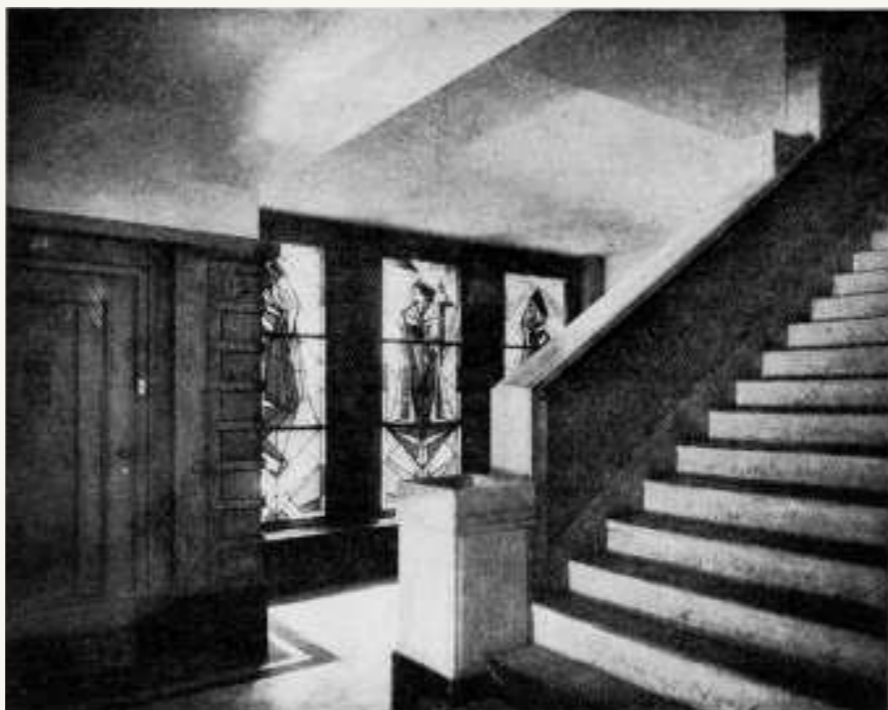
(Haags Gemeentearchief, bouwtekeningen Huize Boschzicht, 1920)

3. Woningtypes en plattegrondindeling

Het woonhotel was uitsluitend toegankelijk voor bewoners; toegang voor derden was beperkt tot genodigden. Op elke verdieping bevinden zich vier tot zes appartementen, die verschillen in omvang en indeling. Volgens de bouwtekeningen bestaat een gemiddeld appartement minimaal 240 m², waarbij sommige eenheden over de volledige diepte van het gebouw lopen. De appartementen zijn klassiek opgezet met en-suite kamers. Alle appartementen bevatten een woonkamer, salon en eetkamer. Sommige appartementen hebben meerdere slaapkamers, andere slechts één. Elk appartement beschikt over een aparte dienstbodenkamer, grenzend aan de keuken. Dit is een overblijfsel van het traditionele huishoudmodel. De interne organisatie weerspiegelt een overgang van klassiek individueel wonen naar een collectief woonconcept. Sommige plattegronden zijn opgebouwd rond een centrale hal, andere rondom een lange gang. De twee hoofdentrees aan weerszijden van

het gebouw geven toegang tot een centrale verkeersruimte met trappenhuizen en gangen, rijk afgewerkt met eikenhouten betimmeringen en natuurstenen vloeren. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1993; Haags Gemeentearchief, 1920)

5. Collectieve voorzieningen

Op de begane grond bevinden zich diverse collectieve voorzieningen, op de plattegrond aangeduid in paarse kleur. Deze omvatten logeerkamers voor gasten, een biljartkamer, een restaurant en een grote gemeenschappelijke tuin. De voorzieningen boden bewoners comfort en gelegenheid tot sociale interactie, zonder hun privacy aan te tasten. Deze functies vervingen deels de rol van traditioneel huishoudelijk personeel en boden een alternatief voor het klassieke dienstensysteem. (Haags Gemeentearchief, bouwtekeningen Huize Boschzicht, 1920)

5. Technische innovatie

Huize Boschzicht beschikte over een reeks moderne voorzieningen die uitzonderlijk waren voor die tijd. Elk appartement was voorzien van centrale verwarming, met de installatie gesitueerd in de kelder. Er was warm en koud stromend water, een eigen telefooncentrale en akoestische voorzieningen. Ook bevatte elk appartement een etenslift en een kamer voor dienstpersoneel. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1993; Bouwkundig Weekblad, 1922)

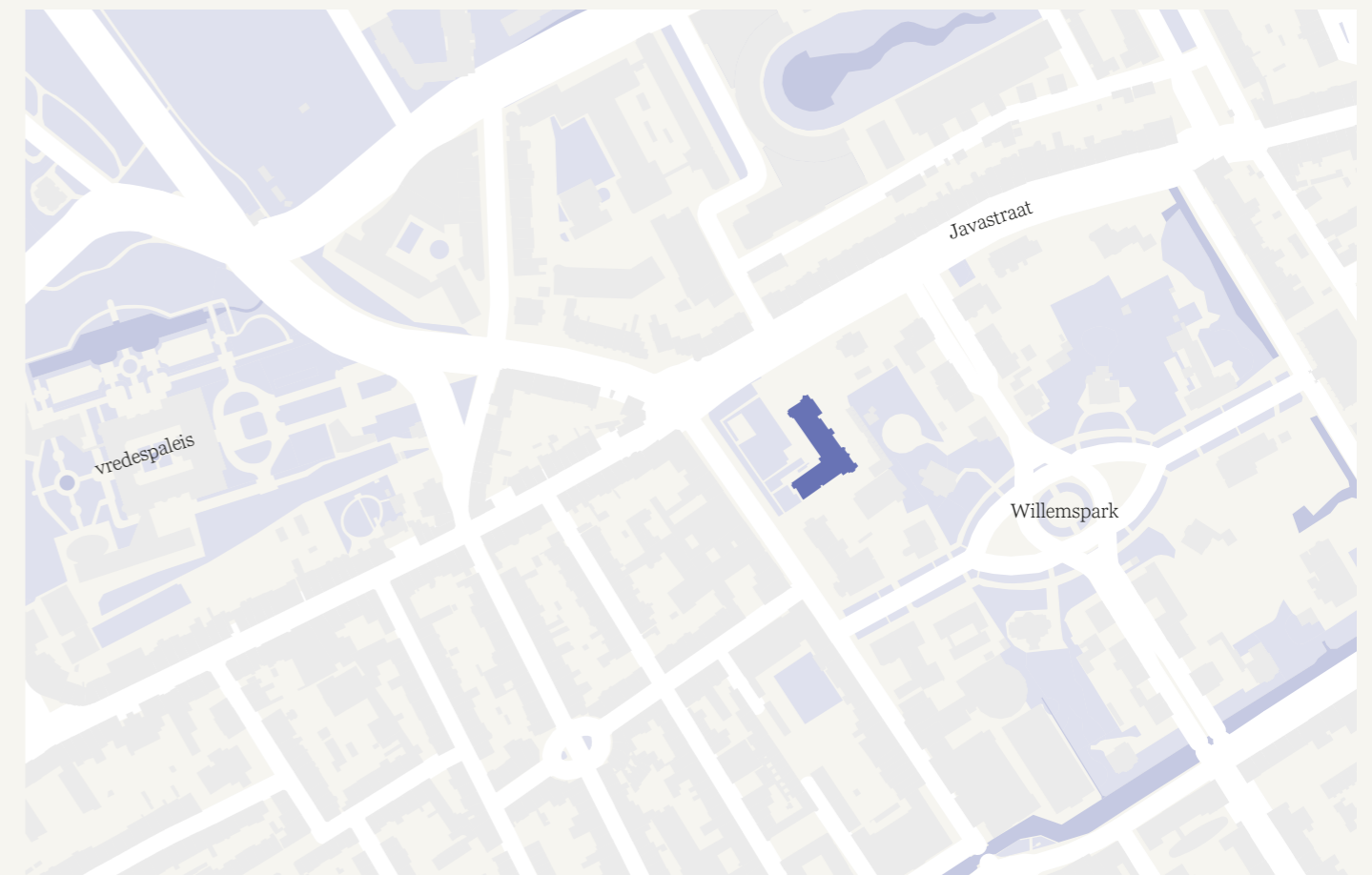
Een opvallend architectonisch element is de toepassing van een licht- en luchthof, een concept dat zijn oorsprong vindt in Amerikaanse woonhotels en flatgebouwen. Deze schachten werden daar ontwikkeld om daglicht en ventilatie te brengen tot diep in grootchalige woonvolumes. In Huize Boschzicht zorgen ze voor natuurlijke ventilatie en daglichttoetreding in gangen en badkamers, wat het algehele comfortniveau verhoogt. (Haags Gemeentearchief, bouwtekeningen Huize Boschzicht, 1920)

6. Sociale positionering

Het gebouw straalt luxe uit, mede dankzij de hoogwaardige afwerking van de gemeenschappelijke ruimten. Historische en hedendaagse foto's bevestigen dit uitzonderlijk hoge afwerkingsniveau. De stijl van Huize Boschzicht sluit aan bij de Nieuwe Haagse School, met duidelijke Amerikaanse invloeden. Deze komen tot uiting in zowel de functionele als esthetische keuzes van de architecten. In de bouwtekeningen wordt Huize Boschzicht ook aangeduid als De Moderne Woning, een verwijzing naar de naam van de opdrachtgever zoals vermeld op de originele blauwdrukken. Dit onderstreept de vernieuwende woonambitie van het project.

Huize Boschzicht richtte zich op de hogere middenklasse, die gewend was aan huishoudelijk personeel. Door daarnaast collectieve voorzieningen aan te bieden, bood het woonhotel een alternatief voor dit klassieke systeem en introduceerde het een moderne, luxueuze woonvorm met behoud van status.

(Haags Gemeentearchief, bouwtekeningen en fotoarchief Huize Boschzicht, 1920)

2. Willemsparkflat

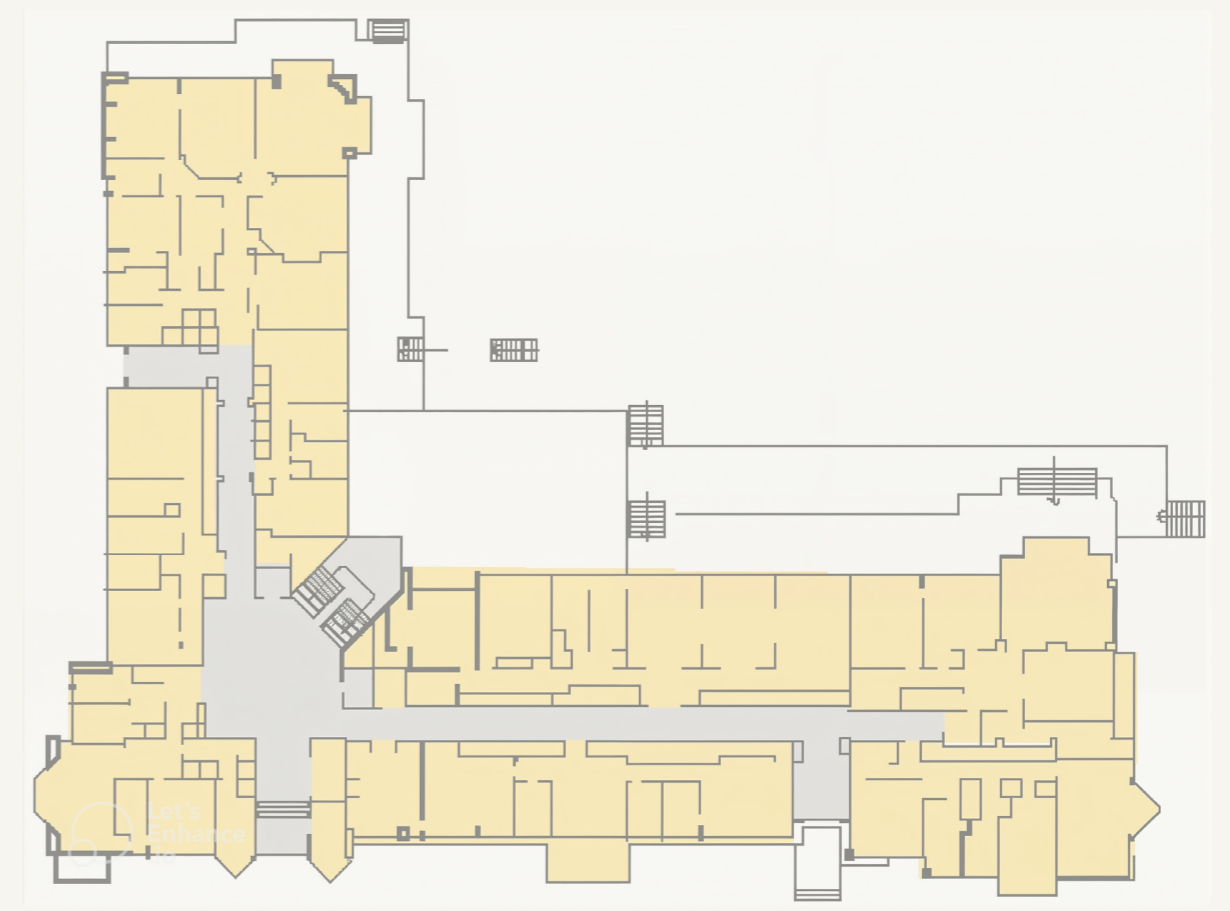
Architect: A.H. Wegerif
Stijl: Zakelijk-expressionistisch
Monumentale status: Rijksmonument
sinds 2004

1. Stedenbouwkundige context

De Willemsparkflat heeft een L-vormige plattegrond, telt zes bouwlagen en wordt gekenmerkt door een markante toren van vijftig meter hoog, die fungeert als landmark binnen de stad (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1993). Deze toren is vanaf grote afstand zichtbaar en versterkt het monumentale karakter van het gebouw. De flat bevindt zich op een prominente hoek, direct aan een kruispunt, en maakt deel uit van de lommerrijke villa-wijk Willemspark, met een oprijlaan en monumentale bomen (Thomas, 2014). De groene omgeving draagt bij aan het exclusieve karakter van de locatie. Het terrein is omsloten door een groot hek, waarmee een duidelijke grens wordt getrokken tussen openbaar en privé. Het parkachtige groen rondom het gebouw is uitsluitend toegankelijk voor bewoners.

Binnen het terrein zorgen tuinmuren en grasverhogingen voor extra visuele beschutting, waardoor meer privacy ontstaat. Hoewel de overgang naar het privédomein dus scherp is, bieden deze ingrepen – net als bij Huize Boschzicht – mogelijkheden tot een verzachte grens.

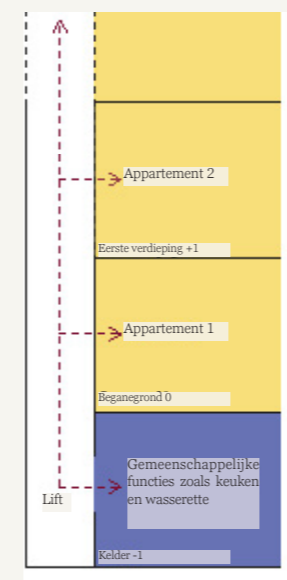

2. Overgang publiek-privaat domein

De hoofdentree is gemarkeerd met een lui-fel voorzien van dichtregels van Martinus Nijhoff (Thomas, 2014). De overgang van publiek naar privaat is aan de buitenzijde duidelijk afgebakend door het hekwerk en de verhoogde ligging van het terrein.

Intern is deze overgang echter veel directer en strikter: de gangen zijn smal en donker, zonder verblijfskwaliteit. Er zijn nauwelijks collectieve ontmoetingsplekken binnen het gebouw. De enige ruimtelijk royale plek is de toren, die ook als verticale verkeersruimte functioneert.

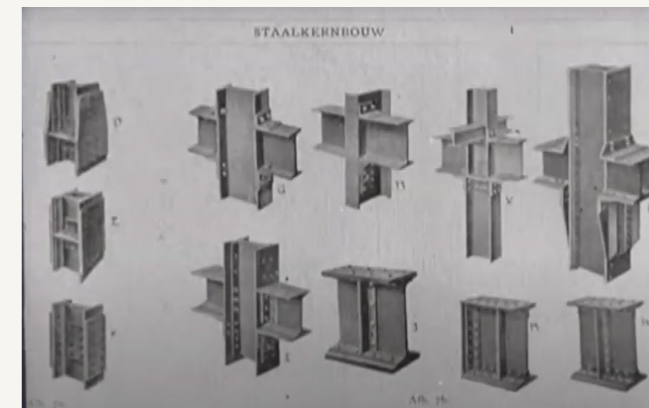
De scheiding tussen collectief en individueel is verder versterkt doordat bewoners gebruikmaakten van goederen- en spijsliften. Daarmee konden zij – zonder contact met andere bewoners – de collectieve voorzieningen bereiken of diensten aanvragen. Deze functionele circulatie onderstreept het streven naar maximale privacy binnen het collectieve woonmodel.

3. Woningtypes en plattegrondindeling

Dankzij de kolomstructuur zijn de plattegronden flexibel in te delen. Een centrale gang ontsluit de woningen, die variëren in omvang en indeling. Hoewel uit het gemeentearchief geen bruikbare plattegronden beschikbaar waren, kon uit een plattegrond in een tijdschrift en uit locatieonderzoek worden vastgesteld dat er een schakering bestaat van verschillende woningtypes. Tijdens een bezoek aan het gebouw werd dit bevestigd: de appartementen verschillen in grootte en opzet, en er zijn duidelijke sporen van individuele aanpassingen. Elke woning beschikt over een spijslift die verbonden is met het souterrain.

De flat bevat een variatie aan woningtypes: van tweekamerflats tot ruime appartementen. De huurprijzen varieerden van 1.900 tot 9.500 gulden per jaar, waardoor de woningen toegankelijk waren voor verschillende inkomens binnen de hogere middenklasse (Het Vaderland, 1928).

4. Collectieve voorzieningen

In het souterrain bevonden zich onder andere een restaurant, leeszaal, wasserij en verwarmde garages. Deze voorzieningen waren exclusief voor bewoners (Bouwkundig Weekblad, 1931). Opvallend is dat deze functies niet gericht waren op sociale interactie tussen bewoners. Uit gesprekken met voormalige bewoners bleek dat iedere bewoner vanuit het appartement bestellingen kon plaatsen via de spijlift, vuile was kon laten ophalen of gebruik kon maken van andere diensten, zonder de woning te verlaten. De voorzieningen functioneerden dus eerder als service-elementen dan als plekken voor gemeenschappelijkheid. De aanwezigheid van een portier benadrukte bovendien de gecontroleerde toegang en de exclusiviteit van het gebouw.

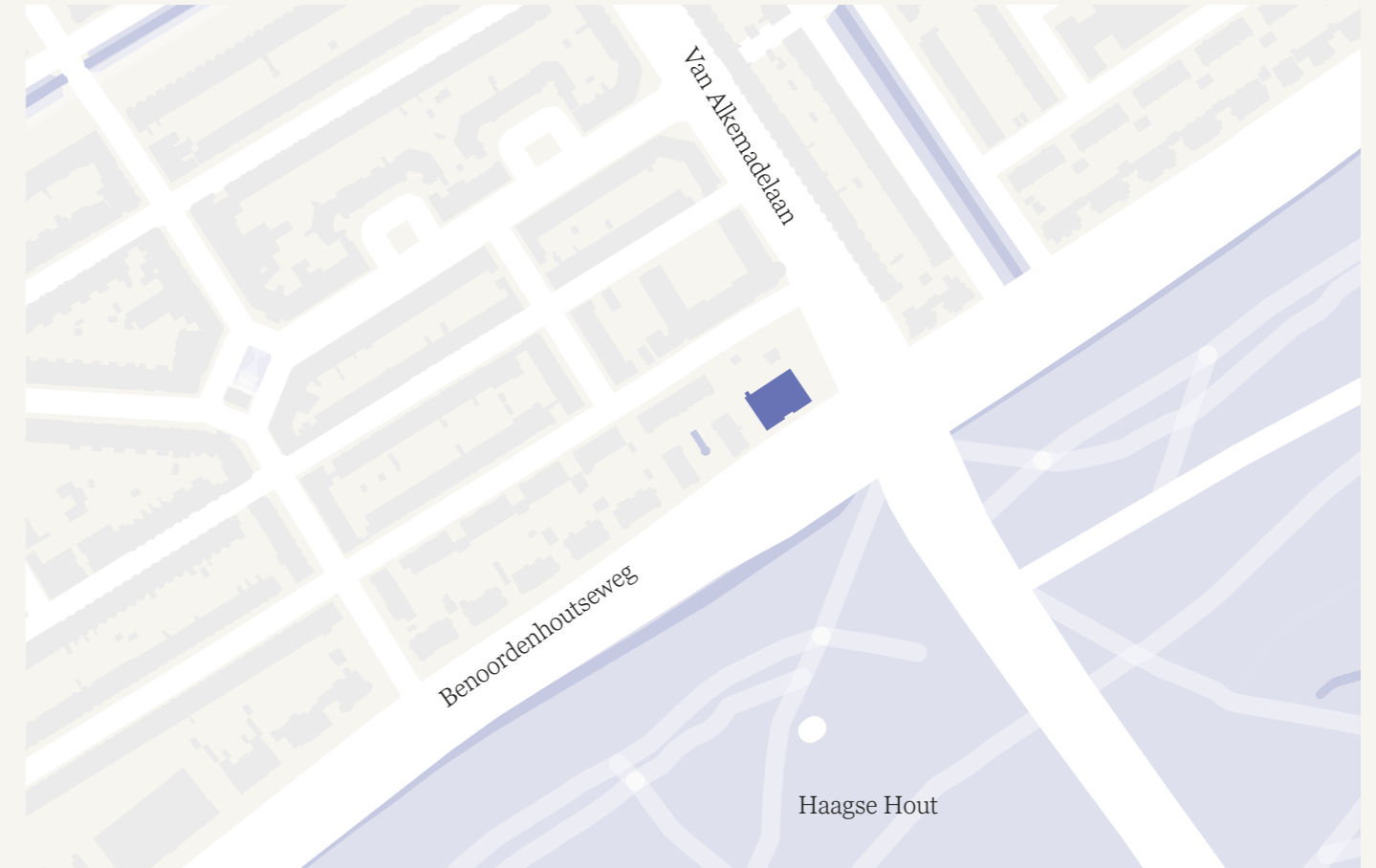

5. Technische innovatie

De Willemsparkflat was in zijn tijd een toonbeeld van technische vooruitgang. Het gebouw beschikte over mechanische ventilatie, een eigen waterreservoir, centrale verwarming, een telefonie-installatie en aparte dienstcirculatie via liften en gangen voor personeel. De hoogte van de toren overschreed de destijds toegestane bouwhoogte en vergde een gemeentelijke ontheffing (Teunissen & Freijser, 2008). Uit de analyse van de video over het gebouw blijkt dat de spijlift niet alleen dienden voor maaltijden, maar ook verbonden waren aan functies zoals de wasserij en technische bediening in het souterrain. De integratie van deze systemen maakte het mogelijk om met minimale menselijke interactie gebruik te maken van alle voorzieningen – een vooruitstrevend concept voor de jaren 1920.

6. Sociale positionering

De flat richtte zich op een publiek dat collectiviteit waardeerde als organisatorisch principe, maar tegelijkertijd maximale privacy verlangde. De aparte dienstingangen, circulatiesystemen en het gebruik van liften voor communicatie en levering weerspiegelen een woonmodel waarin sociale status behouden bleef, zonder de verplichting tot gedeeld wonen of contact. De bewoners waren veelal onderdeel van de hogere middenklasse die luxe verlangde, maar geen traditioneel herenhuis meer bewoonde. De Willemsparkflat bood hen een modern alternatief, waarin comfort, autonomie en discretie hand in hand gingen.

3. Nirwana Flat

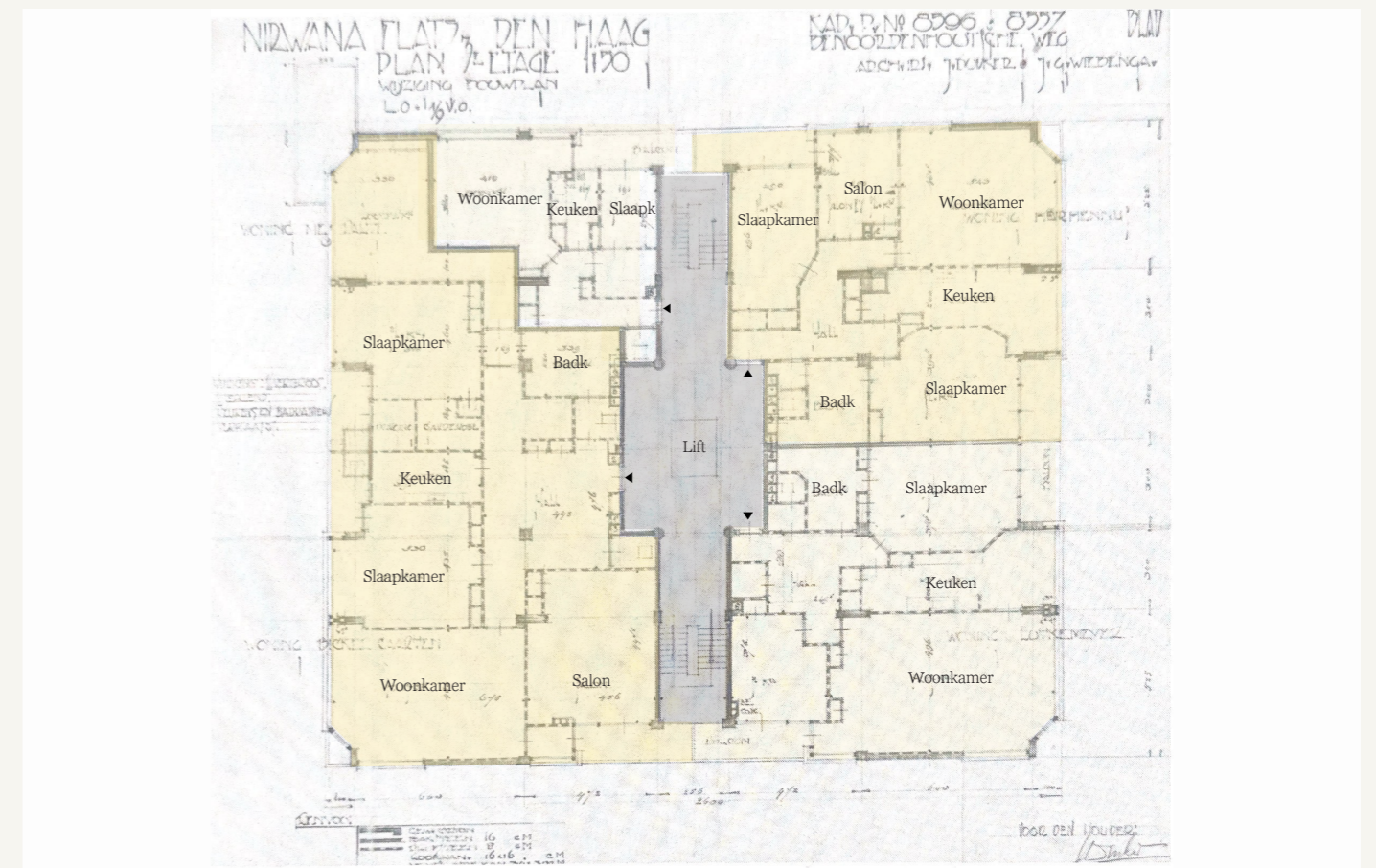
Architecten: Jan Duiker en Jan Gerko Wiebenga
Stijl: Nieuwe Zakelijkheid
Monumentale status: Rijksmonument sinds 1992

1. Stedenbouwkundige context
De Nirwanaflat is een vrijstaande woontoren in een parkachtige setting, afwijkend van de gesloten bouwblokken in Den Haag. Het ontwerp is sterk beïnvloed door Le Corbusier en de CIAM-principes van licht, lucht en ruimte (Bouwkundig Weekblad, 1927). Stedenbouwkundig bevindt de Nirwanaflat zich aan de Benoordenhoutseweg, tussen andere statige gebouwen, zoals het eerder besproken woonhotel Huize Boschzicht. De flat ligt op een prominente hoek waar de Van Alkemadelaan en de Benoordenhoutseweg elkaar kruisen. Oorspronkelijk was het plan om vijf flats te bouwen die samen een groter complex zouden vormen. De huidige toren is daarvan het enige gerealiseerde onderdeel. De op de hoek uitstekende balkons zijn een zichtbaar restant van deze opzet, bedoeld voor de aansluiting op de niet-gebruikte uitbreidingen, die vanwege de economische crisis van de jaren 1920 nooit zijn uitgevoerd.
2. Overgang publiek-privaat domein

Situatietekening van het eerste hoogbouwontwerp uit 1925.

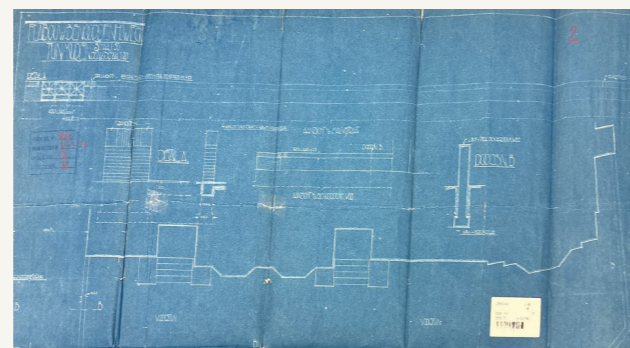

De overgang van het openbare naar het private domein wordt gemarkeerd door de vrijstaande positionering van de flat in een parkachtige setting en de afstand tot de straat. Deze opzet creëert een gevoel van exclusiviteit en beschutting, zonder gebruik te maken van duidelijke afscheidingen zoals hekwerken. De entree tot de flat ligt verhoogd en is bereikbaar via een bordestrap, wat de overgang versterkt. Ook de functionele scheiding tussen het souterrain (met voorzieningen) en de woonverdiepingen draagt bij aan een hiërarchische opbouw van publiek naar privaat.

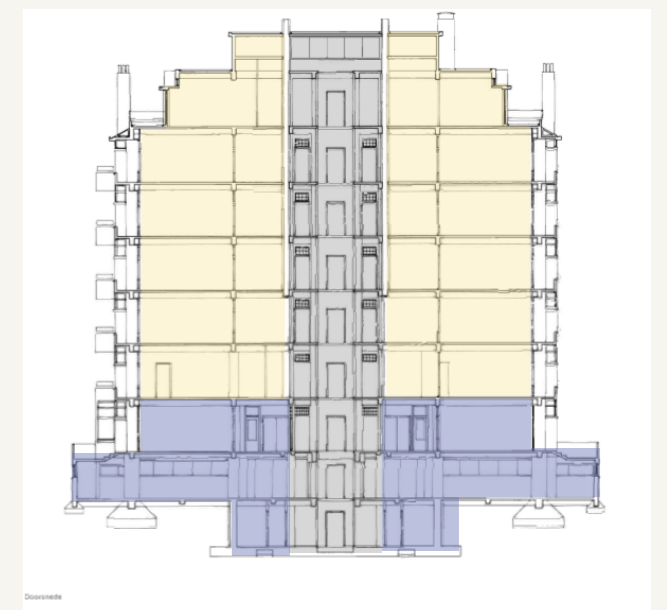

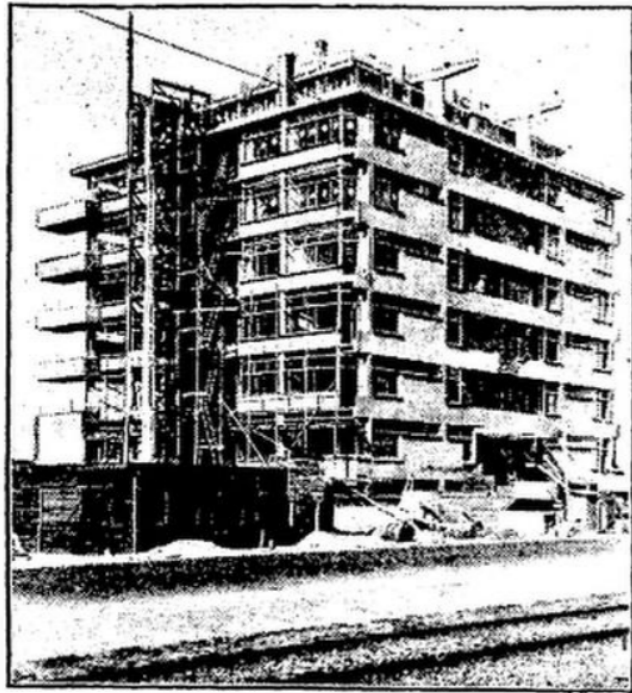
3. Woningtypes en plattegrondindeling
De Nirwanaflat bestaat uit zes woonlagen, waarbij het wonen pas start vanaf de eerste verdieping. Rond de centrale kern groeperen zich in principe vier appartementen per verdieping, elk met vier of vijf kamers. Alle kamers beschikken over drie balkons, die vanuit elke kamer toegankelijk zijn. De indeling is rationeel en modulair, met gelijkvormige appartementen aan weerszijden van

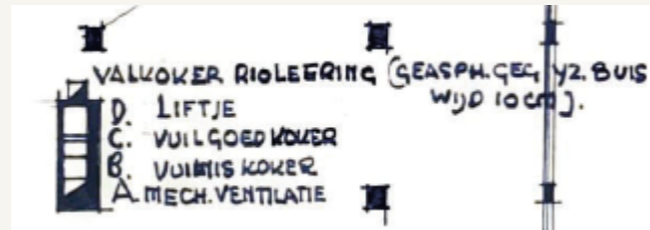
een centrale gang. Deze herhaling in opzet benadrukt de modernistische visie van Duijker (Bak, P. et al., 1982; Main, 2023). De appartementen zijn ontworpen voor zelfstandig gebruik en beschikken over voorzieningen als centrale verwarming, een spijslift, intercom en vier verticale kokers voor vuilnis, vuilgoed, ventilatie en bediening van de lift (op basis van bouwtekeningen).

4. Collectieve voorzieningen
In de flat bevonden zich diverse collectieve voorzieningen verspreid over het souterrain, de begane grond, de bel-etage en het bijgebouw. Dit omvatte onder andere een restaurant, leeszaal, wasserij, verwarmde garages, winkels voor huishoudelijke artikelen en een kapsalon – waarvan de laatste nog steeds operationeel is in het bijgebouw. Ook kinderopvang en een conciërge behoorden tot het dienstenaanbod (Bouwkundig Weekblad, 1931; Bak, P. et al., 1982). Uit plattegronden en locatiebezoek blijkt dat de voorzieningen goed verspreid waren en gericht op het functioneel ontzorgen van de bewoners. De maal-

De Nirwana-flat in aanbouw, bij het Haagse Bosch.

tijdbezorging via de spijslift onderstreept het streven naar comfort en zelfstandigheid binnen collectieve kaders.

5. Technische innovatie

De Nirwanaflat was technisch vooruitstrevend voor zijn tijd. Het gebouw beschikte over centrale verwarming, vuilstortkokers, intercoms, personen- en spijsliften, gemeentelijke telefoon- en huistelefoonverbindingen, warmwatervoorziening en ventilatiesystemen. Daarnaast werd gebruikgemaakt van straalmondverwarming, een voor die tijd bijzonder systeem (bouwtekeningen). Door beperkte ervaring met gewapend beton moesten tijdens de bouw structurele aanpassingen worden gedaan (Bouwkundig Weekblad, 1927). De aanwezigheid van vier aparte kokers per appartement voor vuilgoed, ventilatie, vuilnis en bediening toont aan hoe sterk de technische infrastructuur gericht was op comfort en efficiëntie.

6. Sociale positionering

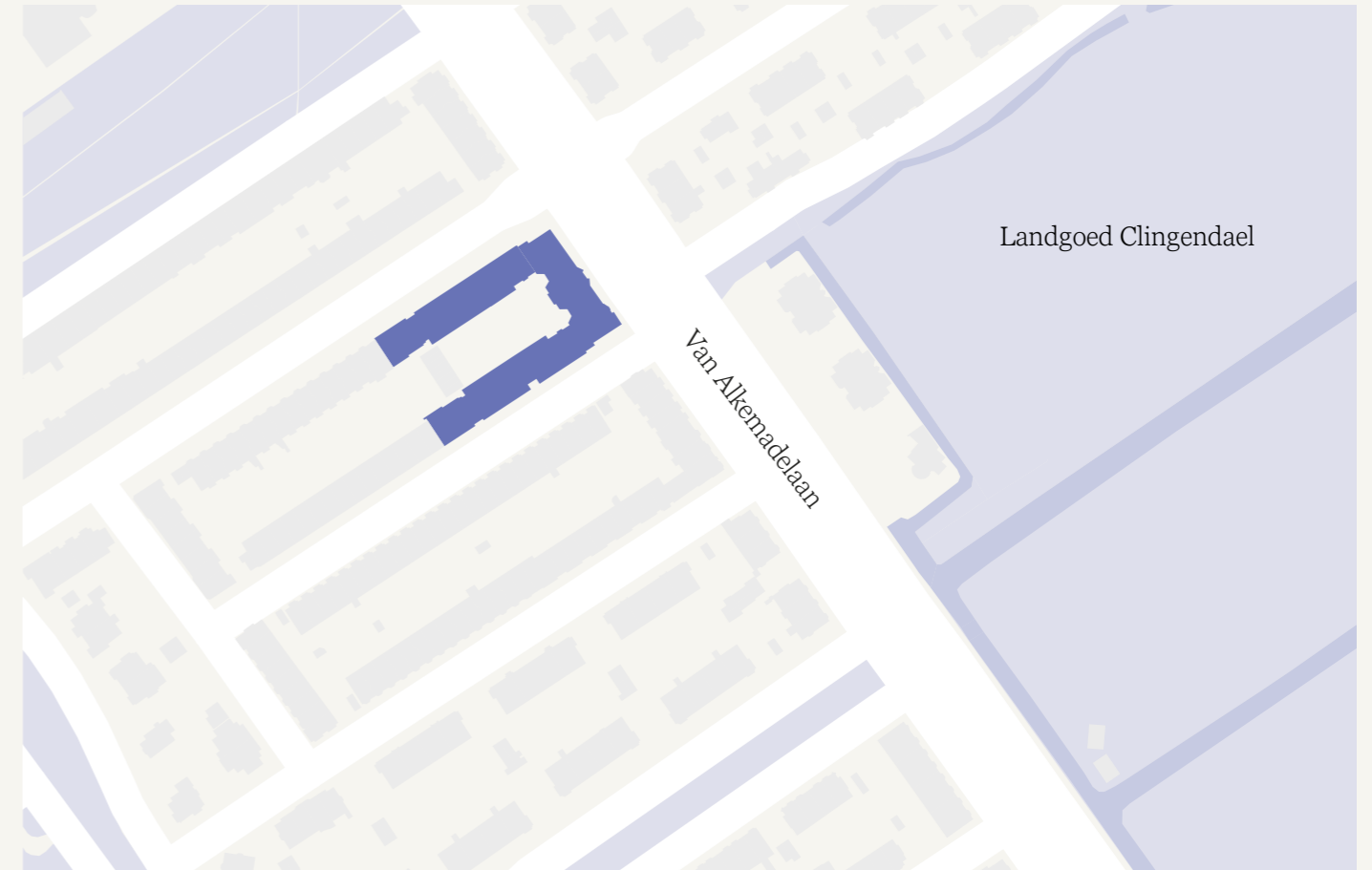
De Nirwanaflat richtte zich op een doelgroep die collectief georganiseerd wonen oarmde,

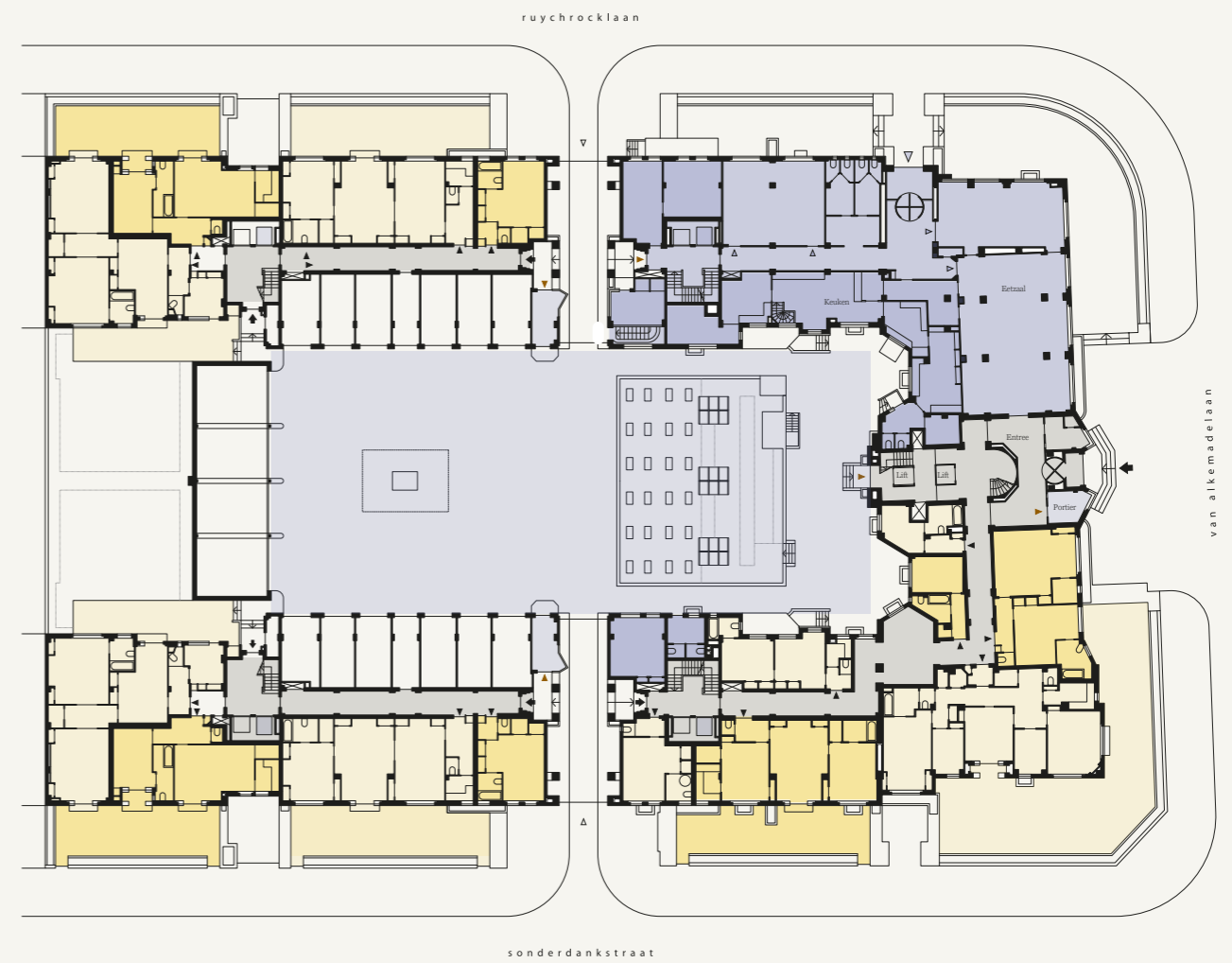
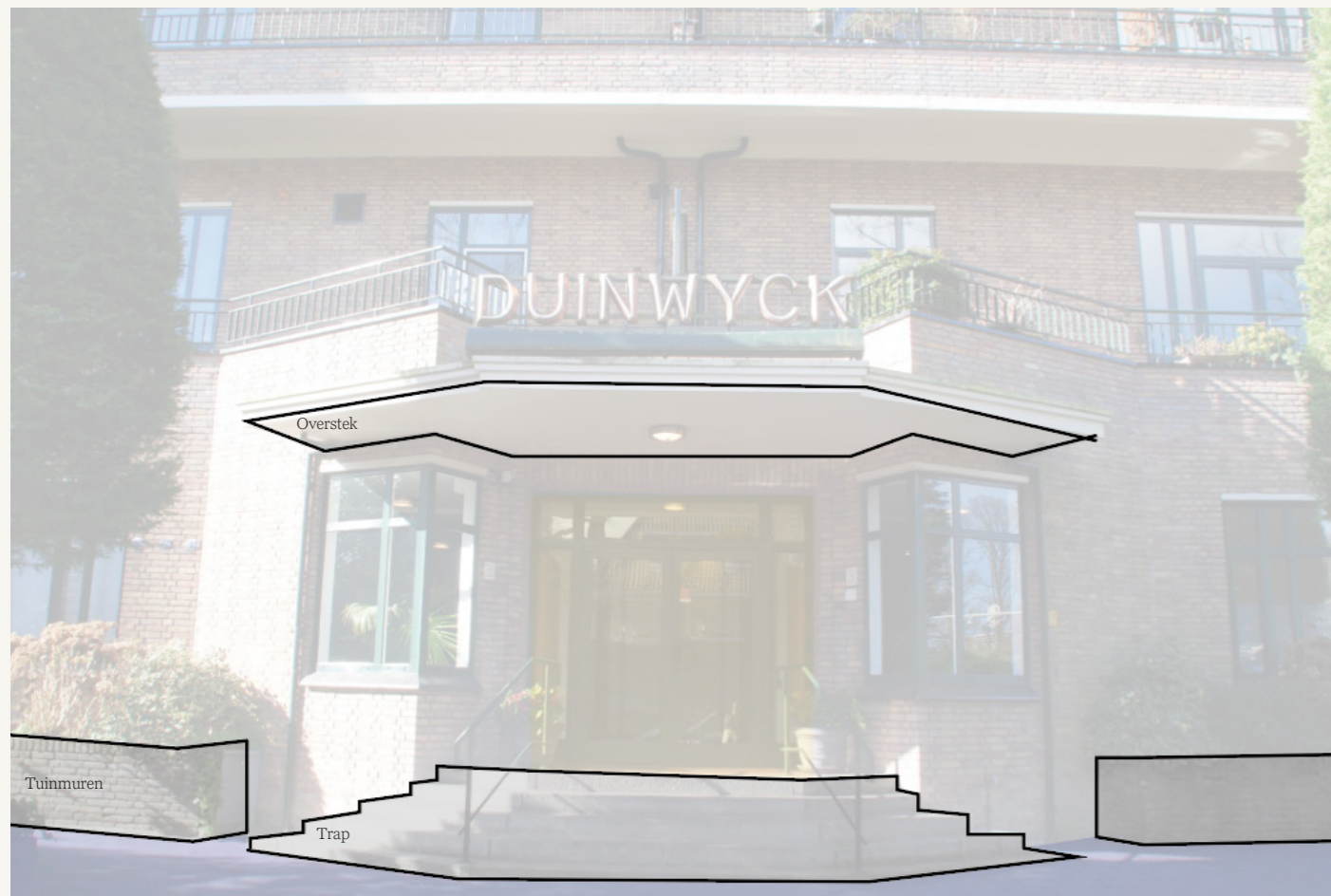
maar individuele privacy en comfort als essentieel beschouwde. De appartementen waren bestemd voor alleenstaanden of kleine huishoudens zonder personeel, in lijn met de maatschappelijke veranderingen van de jaren 1920 (Main, 2023). De aanwezigheid van talrijke voorzieningen en technische infrastructuur maakte het mogelijk om zelfstandig te wonen zonder veel externe hulp. Tegelijkertijd functioneerde de flat als een soort miniatuurstad, waarin alles beschikbaar was zonder het gebouw te hoeven verlaten. Deze woonvorm bood een modern alternatief voor de klassieke woonvormen en sloot aan bij het levensritme van de hogere stedelijke middenklasse.

Hoek Van Alkemadeaan met
Sonderdankstraat, ca. 1932
Corner of Van Alkemadeaan and
Sonderdankstraat, circa 1932

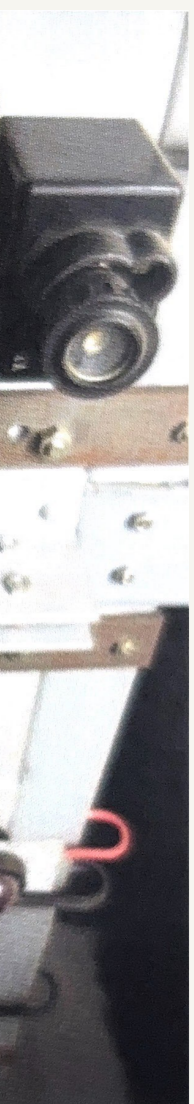
4. Duinwyck

e
n.

Definiëren van criteria

Op basis van de analyses van Huize Boschzicht, Willemsparkflat, Nirwanafat en Duinwyck kunnen duidelijke typologische criteria worden opgesteld die het woonhotel als woningtype definiëren. Deze criteria zijn onder te verdelen in drie hoofdcategorieën: architectonische kenmerken, functionele organisatie en sociale betekenis. Elk van deze dimensies weerspiegelt de centrale spanningsvelden die het woonhotel karakteriseren: moderniteit via efficiëntie en collectiviteit versus traditie met het behoud van luxe en individualiteit.

4.1 Architectonische kenmerken

Woonhotels onderscheiden zich door hun monumentale en representatieve architectuur, vaak geworteld in stijlen als de Nieuwe Haagse School, Nieuwe Zakelijkheid of zakelijk expressionisme. De architectonische vormgeving kenmerkt zich door:

- Zorgvuldig ontworpen gevelcomposities (bijv. plastische baksteenarchitectuur bij Duinwyck en Boschzicht)
- Verticale accenten zoals torens (Willemsparkflat, Duinwyck)
- Materialen van hoogwaardige kwaliteit (baksteen, natuursteen, stalen kozijnen)
- Verspringende volumes, loggia's en doorlopende balkons

De gebouwen zijn meestal prominent gesitueerd in de stad – vaak vrijstaand of aan groene lanen en pleinen – en fungeren als visuele ankerpunten binnen het stedelijke weefsel. De overgang van publiek naar privé is duidelijk leesbaar in de architectuur: representatieve entrees, trappenhuizen en lobby's markeren deze grenszones.

De plattegronden tonen doorgaans een rationele en functionele indeling met een hiërarchie tussen representatieve ruimten, privévertrekken en dienstfuncties. Flexibiliteit in indeling, zoals zichtbaar bij de Willemsparkflat, bood ruimte voor maatwerk en paste binnen het streven naar modern comfort.

4.2 Functionele organisatie

De kern van het woonhotel ligt in de integratie van zelfstandige appartementen met gedeelde voorzieningen. De casestudies tonen een breed scala aan collectieve functies, waaronder:

- Centrale keukens en/of restaurants
- Leeszalen, salons, biljartkamers, logeerkamers voor gasten
- Wasserettes, postagentschappen, winkels en garages
- Technische voorzieningen zoals centrale verwarming, spijzenliften, vuilstortkokers en intercomsystemen

Deze voorzieningen werden zodanig ge-

organiseerd dat bewoners konden profiteren van comfort en service, zonder in te leveren op privacy. Dit werd bereikt door een aparte logistiek voor personeel: gescheiden trappenhuizen, dienstgangen en liften (zoals bij Nirwana en Duinwyck).

In functionele zin fungeert het woonhotel als een zelfvoorzienende wooneenheid op gebouwniveau: alle dagelijkse woonbehoeften werden binnen één gebouw geacommodeerd, zonder afhankelijkheid van extern huishoudelijk personeel.

4.3 Sociale betekenis

Hoewel architectuur en voorzieningen belangrijk zijn, is de sociale positionering van het woonhotel essentieel om het als typologie te begrijpen. De woonhotels richtten zich voornamelijk op een welgestelde, stedelijke doelgroep: alleenstaanden, kinderloze echtparen, ouderen en Indiëgangers uit de hogere middenklasse. Deze doelgroep had een voorkeur voor comfort, status en geborgenheid, zonder terug te vallen op het traditionele personeelssysteem. De collectieve woonvorm bood daarvoor een oplossing, waarbij voorzieningen gedeeld werden binnen een homogene bewonersgroep. Dit creëerde herkenning, veiligheid en comfort, zonder dat de bewoners hun autonomie hoefden op te geven.

De collectieve voorzieningen waren uitsluitend toegankelijk voor bewoners, waardoor het woonhotel fungeerde als een besloten gemeenschap in plaats van een publieke of gemengde woonvorm. Collectiviteit werd niet opgelegd, maar gepresenteerd als luxe dienstverlening – een verlengstuk van het individuele comfort.

Conclusie

De analyse van de vier woonhotels leidt tot een profiel van het woonhotel als volgt:

- Architectonisch: monumentale, representatieve bouw met zorgvuldig vormgegeven hiërarchie tussen functies
- Functioneel: zelfstandige appartementen gecombineerd met hoogwaardige gedeelde voorzieningen, georganiseerd met aandacht voor logistiek en privacy
- Sociaal: gericht op een homogeen, welgesteld publiek dat streefde naar comfort, zelfstandigheid en gemeenschappelijkheid zonder inbreuk op individualiteit

Deze criteria vormen een kader voor de reflectie in het volgende hoofdstuk: kunnen de ontwerpprincipes en sociale organisatie van het woonhotelmodel opnieuw relevant zijn in hedendaagse discussies over collectief wonen, duurzaamheid, vergrijzing en stedelijke verdichting?

	Kenmerk	Huize Boschzicht	Willemsparkflat	Nirwanaflat	Duinwyck
Monumentale uitstraling	Monumentale uitstraling	✓	✓		✓
Gebruik hoogwaardige materialen	Gebruik hoogwaardige materialen	✓	✓		✓
Verticale accenten / torens	Verticale accenten / torens	✓			✓
Zorgvuldig ontworpen gevelcompositie	Zorgvuldig ontworpen gevelcompositie	✓			✓
Flexibele plattegronden	Flexibele plattegronden		✓		✓
Centrale keuken/restaurant	Centrale keuken/restaurant	✓	✓	✓	✓
Logeerkamers/gastenkamers	Logeerkamers/gastenkamers	✓			✓
Winkel / postagentschap	Winkel / postagentschap			✓	✓
Gescheiden dienstcirculatie	Gescheiden dienstcirculatie		✓	✓	✓
Zelfvoorzienend woongebouw	Zelfvoorzienend woongebouw	✓	✓	✓	✓
Richt zich op hogere middenklasse	Richt zich op hogere middenklasse	✓	✓	✓	✓
Homogene bewonersgroep	Homogene bewonersgroep	✓	✓	✓	✓
Exclusieve toegang voorzieningen	Exclusieve toegang voorzieningen	✓	✓	✓	✓

Hedendaagse Reflectie

Het Haagse woonhotel kan worden beschouwd als een historisch voorbeeld van collectieve woonvormen, het thema dat vandaag de dag opnieuw op de architectuuragenda staat. In een tijd van maatschappelijke uitdagingen zoals woningnood, vergrijzing en eenzaamheid, wordt collectief wonen opnieuw overwogen als mogelijke oplossing. In dit hoofdstuk wordt gereflecteerd op het woonhotel en onderzocht welke lessen dit woningtype biedt voor hedendaagse woonopgaven. De reflectie gebeurt vanuit drie perspectieven: programmatische actualiteit, duurzaamheid en sociale structuur.

5.1 Woonhotels als antwoord op actuele uitdagingen

De hernieuwde interesse voor collectiviteit in wonen, komt voort uit maatschappelijke en ruimtelijke uitdagingen. In 2023 bestond bijna 40% van de Nederlandse huishoudens uit eenpersoonshuishoudens en deze trend zet door (CBS, 2023). De vraag naar woonvormen met een goede balans tussen individualiteit en collectiviteit, groeit.

De woonhotels uit het interbellum, is ook een combinatie in individualiteit en collectiviteit. Ze faciliteerden comfortabel, zelfstandig wonen (individualiteit), binnen een gemeenschap van gelijkgestemden, met gedeelde voorzieningen zoals restaurants, leeszalen, wasserettes en logeerkamers (collectiviteit). Hun architectonische en functionele opzet biedt waardevolle lessen voor de hedendaagse woningbouw. Zoals Jan Latten stelt: het woonhotel keert terug als een retrotrend, niet uit nostalgie, maar uit noodzaak (2018).

5.2 Duurzaamheid en gedeeld gebruik

De gedeelde voorzieningen in woonhotels maken het model aantrekkelijk vanuit duurzaamheidsoptiek. Functies zoals restaurants, wasserettes en verwarmingsinstallaties werden collectief georganiseerd, waardoor energie en ruimte efficiënter werden benut. In Duinwyck werd al geëxperimenteerd met warmwatercirculatie en geluidwerende zwevende vloeren – voorzieningen die vandaag relevant zijn voor circulair en energiezuinig bouwen (Vastert, 2022) & (Kuitenbrouwer, 2014).

Door functies te delen, kunnen individuele woningen compacter zijn zonder comfortverlies, een principe dat ook in hedendaagse co-housing wordt toegepast. Het woonhotel toont dat collectiviteit en luxe prima samen gaan en zelfs elkaar kunnen versterken, met meer voorzieningen dan in een standaard rijtjes woning.

5.3 Sociale cohesie en gemeenschappelijkheid

Naast ruimtelijke en technische voordelen bood het woonhotel ook een kader voor sociale verbondenheid. In de historische voorbeelden werd collectiviteit niet afgedwongen,

maar gepresenteerd als service: bewoners deelden voorzieningen met sociaal gelijkgestemden. Dit zorgde voor gemak, veiligheid en informele sociale structuren, zonder inbreuk te maken op hun privacy.

Tegelijkertijd bleef het individuele karakter van het wonen sterk aanwezig. Bewoners leefden grotendeels in hun eigen appartement en maakten via een goederenlift gebruik van de collectieve voorzieningen, zonder dat daar per se sociale interactie bij kwam kijken.

De overgang tussen publiek, collectief en privé was architectonisch gezien niet optimaal vormgegeven. Lange, anonieme gangen en liften stimuleerden isolatie: bewoners werden aan huis bediend met maaltijden en wasgoed, en hadden weinig reden om gebruik te maken van gedeelde ruimten voor ontmoeting of contact.

5.4 Conclusie

De hernieuwde belangstelling voor collectieve woonvormen laat zien dat het woonhotel waardevolle inzichten kan bieden voor actuele woonvraagstukken. In een context van vergrijzing, woningnood, eenzaamheid en duurzaamheidseisen groeit de behoefte aan woonvormen die zowel individualiteit als collectiviteit weten te combineren.

Hoewel het woonhotel in sommige opzichten, zoals de afhankelijkheid van personeel van bewonende, inmiddels als achterhaald kan worden beschouwd, laat de historische woningtype zien hoe gedeelde voorzieningen kunnen bijdragen aan comfort, efficiëntie en gemeenschapsvorming, zonder afbreuk te doen aan privacy. De architectonische opzet, de technische voorzieningen en het servicegerichte karakter van de woonhotels illustreren hoe collectiviteit als luxe en niet als beperking kan functioneren.

Tegelijkertijd biedt het woonhotel ook leerpunten: de overgang tussen collectieve en privéruimten en de beperkte stimulans tot spontane ontmoeting vragen in een hedendaagse herinterpretatie om een zorgvuldige architectonische en sociale uitwerking ontbraken. Het woonhotel kan dus dienen als inspiratiebron: een historisch referentiepunt dat laat zien hoe ruimtelijke organisatie, sociale structuur en technische innovatie gezamenlijk kunnen bijdragen aan toekomstbestendige, collectieve woonvormen.

Conclusie

Deze thesis onderzoekt het Haagse woonhotel als een vooruitstrevend woningtype uit het interbellum en reflecteerde op de actuele relevantie ervan in het licht van hedendaagse woonvraagstukken. Centraal stond de hoofdvraag:

Welke architectonische, functionele en sociale kenmerken definiëren het 'woonhotel' als een vooruitstrevend Haags woningtype?

Aan de hand van historisch en woontype onderzoek, verrijkt met vier casestudy's, werd vastgesteld dat het woonhotel ontstond uit een specifieke maatschappelijke en stedelijke context. Daarmee is tevens antwoord gegeven op de eerste deelvraag:

Welke stedelijke en maatschappelijke ontwikkelingen zorgden ervoor dat juist in Den Haag het woonhotel als woningtypologie kon ontstaan en zich succesvol kon ontwikkelen?

In de vroege twintigste eeuw leidde de combinatie van het dienstbodenvraagstuk, woningnood, teruggekeerde Indiëgers, veranderende sociale verhoudingen en ruimtelijke hervormingen ertoe dat Den Haag zich ont-

wikkelde tot een goede basis voor collectieve, luxueuze woonvormen.

De tweede deelvraag richt zich op de vormgeving van het woonhotel:

Welke architectonische en functionele kenmerken typeren het Haagse woonhotel?

De analyses tonen aan dat woonhotels zich architectonisch onderscheidden door monumentale composities, representatieve entrees, hoogwaardige materialen en een duidelijke hiërarchie tussen representatieve, privé- en dienstfuncties. Functioneel bestond het woonhotel uit zelfstandige appartementen met een breed scala collectieve voorzieningen, zoals restaurants, wasserettes, logeerkamers en leesalen. Deze voorzieningen waren zodanig georganiseerd dat zij het individuele comfort verhoogden, zonder inbreuk te maken op de privacy van bewoners en daarmee een luxe levenswijze konden faciliteren.

De hernieuwde belangstelling voor collectieve woonvormen als antwoord op vraagstukken zoals woningnood, vergrijzing, individualisering en duurzaamheid, toont dat de woonhoteltypologie als inspiratiebron kan dienen. De historische voorbeelden illustreren hoe gedeelde voorzieningen kunnen bijdragen aan comfort, efficiëntie en gemeenschapsvorming. Tegelijkertijd laten zij zien dat zorgvuldige ruimtelijke organisatie nodig is om sociale interactie te bevorderen, iets wat destijds niet altijd optimaal was uitgewerkt. Daarmee is ook de derde deelvraag beantwoord: wat zijn de lessen uit het woontype het woonhotel voor hedendaagse woonvraagstukken rond collectiviteit en individualiteit?

Samenvattend kan worden vastgesteld dat woonhotels een vooruitstrevende en zorgvuldig ontworpen woontype is, waarin collectiviteit, luxe en zelfstandigheid in balans werden gebracht. De lessen uit deze typologie blijven waardevol voor ontwerpers en beleidsmakers die zoeken naar toekomstbestendige vormen van stedelijk samenleven. Het woonhotel is daarmee niet slechts een product van zijn tijd, maar ook een betekenisvol referentiepunt voor hedendaagse en toekomstige woonopgaven.

Discussie

In de conclusie werd vastgesteld dat het woonhotel zich onderscheidde door een unieke combinatie van collectieve voorzieningen, technische innovatie en stedelijke luxe. In deze discussie worden enkele kritische reflecties op de opzet, uitkomsten en beperkingen van het onderzoek besproken, evenals suggesties voor mogelijk vervolgonderzoek.

Een punt van discussie betreft de relatie tussen collectiviteit en individualiteit. In het woonhotel werd collectiviteit niet opgelegd, maar gepresenteerd als service, een luxe aanvulling op een zelfstandig bestaan. Deze balans bleek succesvol voor de doelgroep van die tijd, maar roept vragen op over de toepasbaarheid op de huidige woningmarkt. In een tijd van wooncrisis en diversiteit vraagt een herinterpretatie van het woonhotel om een breder sociaal en economisch draagvlak. De huidige nadruk op inclusiviteit en betaalbaarheid kan botsen met het elitaire karakter van woonhotels.

Verder is het belangrijk te benoemen dat het succes van het woonhotel mede te maken had met het tekort aan dienstboden en de aanwezigheid van een sociaal homogene, welgestelde bewonersgroep. Beide voorwaarden zijn vandaag de dag niet meer vanzelfsprekend, wat de vraag oproept in hoeverre de woon-

hoteltypologie daadwerkelijk relevant is voor hedendaagse collectieve woonvormen.

Tot slot laat dit onderzoek zien dat er sprake is van hernieuwde aandacht voor collectieve woonvormen. Dit thema is daarmee niet enkel historisch, maar keert terug bij het ontstaan van nieuwe ruimtelijke en sociale uitdagingen. Het woonhotel fungeert in dat opzicht als een historische referentie, al zal het woonhotel zoals dat begin 20e eeuw bestond in die vorm niet terugkeren.

Literatuurlijst

Veel bronnen gebruiken niet expliciet de term woonhotel, omdat dit oorspronkelijk een marketingbenaming was die luxe en exclusiviteit suggereerde. In de literatuur worden woonhotels ook aangeduid als “flats”, “serviceflats”, “moderne samenwoning”, etc. In internationale contexten worden soortgelijke concepten omschreven als “serviced apartment buildings”. Bij de selectie van bronnen is rekening gehouden met deze synoniemen, zodat alle relevante literatuur over collectieve woonvormen in Den Haag, inclusief woonhotels, wordt meegenomen in de analyse.

Vastert, H. (2022). Duinwyck. 90 jaar woonhotel.

Slangen, M. E. (2023, September 28). Dwelling in the in-between: An intermediate housing type for The Hague.

Rutten (8 oktober 1919). ‘Het Woning- En Dienstbodenvraagstuk’. De Maasbode Delfher.

Teunissen, M. (2018). 100 jaar Nieuwe Haagse School: De toekomst van het verleden. nai010uitgevers.

Teunissen, Marcel, en Victor Freijser (2008). Schoone Eenheid. Stedenbouw En Architectuur van de Nieuwe Haagse School. The Hague: De Nieuwe Haagsche.

Kuitenbrouwer, P. (2014, October 14). Duinwyck. Luxe Appartementen <https://dash-journal.com/duinwyck/>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (n.d.). Huishoudens nu. Centraal Bureau Voor De Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/woonsituatie/huishoudens-nu>

Bak, P., et al. (1982). J. Duiker: Constructeur in stuc en staal. Delftse Universitaire Pers.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. (1908). Het verdiepingswoningstelsel en het woonhotel. Bouwkundig Weekblad, 28, 1–10. 's-Gravenhage: Mouton en Co.

Main, K. (2023). Stories around the Nirwana-flat. Delft University of Technology.

Prak, N. L. (1991). Het Nederlandse woonhuis: 1800-1940. Delftse Universitaire Pers.

Grinberg, D. (1977). Housing in the Netherlands 1900-1940. Meulenhoff.

Schot, J. W., Lintsen, H. W., Rip, A., & De la Bruhèze, A. A. A. (2003). Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 6: Stad, bouw, industriële productie. Walburg Pers. Stichting Nomadisch Paviljoen. (z.d.). Wandeling Nieuwe Haagse School: Woonhotels. Geraadpleegd op 10 december 2024, van Nieuwe Haagse School.

Metz, T. (1992, May 14). Nirwana-flatgebouw gerestaureerd; Rank uiterlijk van de door Duiker ontworpen flat dankzij technische vondsten bewaard. NRC Handelsblad.

Rutten, C. (1919, October 8). Het woning- en dienstbodenvraagstuk. De Maasbode.

Tummers, L. (2017). Learning from co-housing initiatives: Between Passivhaus engineers and active inhabitants. Delft University of Technology, A+BE | Architecture and the Built Environment. <https://doi.org/10.7480/abe.2017.14>

Teunissen, M., & Freijser, V. (2008). Schoone

eenheid: Stedenbouw en architectuur van de Nieuwe Haagse School. De Nieuwe Haagsche.

Van Bergeijk, H. (2007). Jan Wils: De Stijl en verder. Uitgeverij 010.

Bijlsma, L., & Groenland, J. (n.d.). De tussenmaat: Een handboek voor het collectieve woongebouw. SUN.

Teunissen, M. (2018). 100 jaar Nieuwe Haagse School: De toekomst van het verleden. nai010 uitgevers.

Koopmans, B. (2005). De verborgen stad: 115 hofjes in Den Haag. De Nieuwe Haagsche.

Koopmans, B. (2015, May 5). Exploitatiehofjes, een typisch Haags fenomeen. De Nieuwe Haagsche.

Teunissen, M. (2018). 100 jaar Nieuwe Haagse School: De toekomst van het verleden. nai010 uitgevers.

Rutten, C. (1919, October 8). Het woning- en dienstbodenvraagstuk. De Maasbode.

Schot, J. W., Lintsen, H. W., Rip, A., & De la Bruhèze, A. A. A. (2003). Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 6: Stad, bouw, industriële productie. Walburg Pers. Stichting Nomadisch Paviljoen. (z.d.). Wandeling Nieuwe Haagse School: Woonhotels.

Sennett, R. (2018). Building and dwelling: Ethics for the city. Farrar, Straus en Giroux.

Rijksmonumentenregister

Benoordenhoutseweg 24, 2596 BB te 's-Gravenhage | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (1993, April 15). <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/452729>

Benoordenhoutseweg 227 A, 2596 BE te 's-Gravenhage | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (1985, August 1). <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/46628>

Van Alkemadelaan 350 314, 2597 AS te 's-Gravenhage | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (n.d.). <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/459739>

Zeestraat 95, 2518 DH te 's-Gravenhage | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (1993, April 15). <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/452777>